

נסע אחר

ספטמבר 2012 < גיליון 252

סוף השנה

מדינות מרכז
אפריקה נאבקות
בסחר הלא חוקי
בחטי פילים

תיסע בחוץ

אזורים עתיקים
וחדשים שאוסרים
כניסה של כלי
רכב אליהם

מדינת הגירה

מבט אל היחסים
שבין גרמניה
למהגרים
המוסלמים

טעם העיר

לא רק
לה בוקרייה:
סיור שווקים
בברצלונה

קרובים קרובים

איך משפיעים תנאי החיים של הנוודים במונגוליה על המשפחה?

מהדורה למנויים

קוֹטוֹ
תקשורת

מחיר 44.90 ש"ח (באילת 38.40 ש"ח)

למנויים מצורף מסע ישראלי – מסלולי טיול נבחרים לחג

אוהל קטן בערבה

תושבי הערבות במונגוליה סומכים קודם כל על המשפחה. בסופו של דבר מי עוד יעזור להם לטפל בעדרי הסוסים, להבריח זאבים ולשרוד בחורפים הקשים? יותרם יעקבסון ביקר באוהלי הנוודים וראה איך חיים בהרמוניה למרות, ואולי בגלל, התנאים הקשים כתב וצילם: יותרם יעקבסון

המרחבים הפתוחים של מונגוליה – מעומק מדבר גובי (Gobi), דרך הערבות והרכסים במרכז המדינה ועד אזור האגמים שעל גבול סיביר – מעלים בי בכל פעם מחדש את המחשבה עד כמה הקיום האנושי היומיומי בהם אינו מובן מאליו. לנוכח המרחבים אני חש שעצם עמידתו של אדם בזקיפות קומה בלב המישורים היא בגדר התרסה, שהרי הנוף הפתוח כמו דורש מהאדם להשתטח, השמים הגדולים מצמימים והרוח הודפת אותו אל הארץ. המרחבים דורשים שייהפך לאבק. ובכל זאת ניצב לו האדם בלב הערבה הפתוחה ואף מטה לו גר, מתעקש להתקיים על פני האדמה האופקית בחיבור תמידי למקורות המים שתחתיה ומכוחה של הרשאה שמימית הנמצאת מעל, המאפשרת את קיומו. לא בכדי סגדו המונגולים לטינגרי, אל השמים, לפני שקיבלו את הבודהיזם. "אדם הוא תבנית נוף מולדתו", אני מגלגל על לשוני משפט מוכר ותוהה מה מחוללים המרחבים האלה בנפשו של האדם החי בהם ובקשריו עם בני משפחתו. איך מתנהלים בני משפחה החולקים נדודים ואוהל? אילו יחסים מתפתחים במשפחה המתמודדת לבדה עם תכתיביהם הנוקשים של הנוף ושל המישורים האינסופיים?

מיתוס הבריאה | עזים כזאבים ועדינים כאיילה

על פי מיתוס הבריאה של המונגולים, זאב אפור ירד מהשמים בשעה שאיילה חומה עלתה מבין הגלים. הזאב חשף את שיניו והחל לרדוף אחר האיילה. האיילה המבוהלת נמלטה מפניו מערבה, אך באזור הרי אלטאי (Altai) עצרה לפתע פתאום, הסתובבה והביטה אל רודפה בעיניה הגדולות והחכמות. הזאב עצר גם הוא, הביט בעיניה ושקע בעומקן. השניים התאהבו, ומהזדווגותם נוצרו המונגולים - אפרוריים למראה, עזים כזאבים ועדינים כאיילה, נודדים על פני הערבה. ואכן, בהתאם למיתוס, המונגולים משלבים בתוכם חספוס עם עידון וצנעה. מונגולי שזה עתה המית במידיו בהמה גדולה למאכל או רדף אחר זאב שזינב בעדריו יכול להיעשות נבון עד אימה במפגש עם זר.

תנאי החיים הקשים בערבות מחייבים את המונגולים לשתף פעולה ביניהם. בעבר היו המשפחות המונגוליות מתאחדות לשבטים, ואלה התאחדו והתפרקו חליפות. היום כבר התפרקה המסגרת השבטית וכמעט נשכחה מלב, ואילו המשפחה הגרעינית נשארה המסגרת ההכרחית לשם הקיום בערבות הפתוחות. למסגרת זו יש ביטוי מוחשי: הגר (ger), אוהל הנוודים המונגולי, חלל אחד שבו חיים בדרך כלל כל בני המשפחה. המחיצות היחידות בגר הן לרוב וילונות הסוגרים על אחת או על שתיים מהמיטות המוצבות בו. כדי למצוא פרטיות דיירי הגר יוצאים ממנו, או דואגים להימצא בו לבד.

בכל פעם ששהיתי באוהל נוודים חשתי את ההרמוניה שבין דייריו. כמו בכל חברה אנושית גם שם יש חיכוכים ומריבות, קנאה ותחרותיות, אבל בדרך כלל רקמת החיים השלווה אינה נפגעת. מלאכות היום-יום הרבות נעשות בשיתוף פעולה שכמעט אינו מצריך דיבור. כל אחד יודע את מקומו. כל אחד יודע את תפקידו.

עבודות ותפקידים מחולקים בין המינים באופן מובהק - הגברים רועים את העדרים, נלחמים בזאבים ושוחטים את הבהמות. הנשים חולבות ומבשלות. עם זאת, נראה כי מעמדן של הנשים אינו נחות ממעמד הגברים. שלא כמו בחברות מסורתיות אחרות, הן חופשיות להסתובב ולהופיע בציבור. נתקלתי במקרים רבים שבהן האישה משמשת דוברת של המשפחה, בעוד הגבר נשאר שותק מאחור.

גר | קורות מקודשות ופולים סולריים

מונגוליה היא אחת ממדינות הנוודים האחרונות בעולם, ורבים מתושביה עדיין חיים בגר. ואולם בניגוד לתפיסה הרומנטית הנפוצה, המונגולים אינם נוודים על פני מרחבים עצומים, אלא אם יש בצורת קשה. בדרך כלל כל משפחה נודדת בשטח שגודלו כמה עשרות קילומטרים רבועים לכל היותר. העתקת הגר ממקום למקום נעשית פעמים ספורות בשנה (פעמיים עד חמש בדרך כלל), בהתאם לעונות השנה ולמצב העשב באחו. בקיץ הנוודים מעבירים בדרך כלל אל מקומות גבוהים, ובחורף, כשהמקומות האלה מכוסים במעטה שלג כבד, הם חיים באזורים נמוכים ומוגנים יותר מרוחות.

מלאכת הקמת הגר, כמו גם מלאכת פירוקו, אורכת כשעה. בכל פעם שצפיתי בבני משפחה מונגולית עוסקים במלאכה התרשמתי מהאווירה הנינוחה ומכך שהעבודה נעשתה בדממה כמעט מוחלטת. כל אחד מבני המשפחה ידע את תפקידו וביצע אותו כמעט בלי מילים. פה ושם הושחלה בדיחה שעוררה צחוק כללי. בעת הנדידה מעמיסים את חלקי הגר ואת הריהוט על עגלות עץ פשוטות, שנראות כאילו לא השתנו כלל מאז ימיו של ג'ינגיס חאן. מכיוון שהנדידה נעשית בדרך כלל בין נקודות מוכרות, הקרקע במקומות שבהם מקימים את הגר כבר מפולסת, ויש בה תעלה היקפית לניקוז מי גשמים. הקמת הגר מתחילה בפריקת הרהיטים מעל העגלות והצבתם בשטח שיהפוך לבית. סביב הרהיטים מציבים "קירות" - מקלעות גמישות שאפשר לקפל ולפרוש. בהמשך מעלים חישוק גדול, שיהיה חלקו האמצעי של הגר. בחישוק יש חורים, ובהם משחילים קורות מחודדות ומשעניים אותן על מסגרת הקירות. במרכז החישוק מציבים שתי קורות מאונכות, היורדות לרצפה. הקורות האלה מסמלות את הורי המשפחה המיתיים, והמונגולים מייחסים להן חשיבות רבה. "לא עוברים בין שתי הקורות האלה", אמרה לי אחת ממארחותי, "ממש כמו שלאבא ואמא לא נכנסים בין הרגליים". בגלל כבדות, הקורות מורכבות אחרונות בעת הקמת שלד הגר, ומפורקות אחרונות כשמגיעה עת הנדידה. את השלד מכסים בריעות בד ולבד (והיום גם ניילון).

פתח הגר פונה תמיד דרומה. ייתכן שהסיבה לכך היא שטיבט והודו - הפטרונות הרוחניות של מונגוליה מאז שאימצו תושביה את האמונה הבודהיסטית - נמצאות בדרום. המונגולים מאמינים שבמפתן חיה רוח המגנה על הגר ועל יושביו, ולכן אסור בתכלית האיסור לדרוך עליו. בימי ג'ינגיס חאן עונשו של הדורך על המפתן היה מוות. מול הפתח ניצבת פינת הפולחן הביתית: כונית ובה משולבת בדרך כלל מראה, ועליה כלי לקטורת, תמונות או פסלים קטנים של ישויות בודהיסטיות ופסלים מפלסטיק או מחרסינה של סוסים, פרות ועזים שנועדו להבטיח ברכה לעדרים. על השידה מניחים גם תמונות משפחתיות, ובפרט תמונות של בני משפחה שניצחו בתחרויות הנערכות בנאדאם (Naadam), חג העשב (ראו "מסע אחר" 213, יוני 2009). אם בעליו של הגר אמידיים, יהיו בו גם ארגזי נדוויה ומיטות.

במרכז הגר, בין הקורות התומכות, ניצב תנור לחימום ולבישול שארובתו יוצאת דרך מרכז הגר. באש, מאמינים המונגולים, מסתתרים כל בני המשפחה, בעבר ובעתיד, ולכן יש לנהוג בה בכבוד ואסור להפנות אליה את הרגליים, להכניס לתוכה עצמים חדים או לכבות אותה. בעבר, כשאיום כלשהו אילץ את תושבי הגר לקפל את הגר ולהסתלק במהירות, נהגו המונגולים לבקש את סליחת האש קודם שכיבו אותה. לרוב הגרים יש היום פנל סולרי שבעזרתו אפשר לשמוע רדיו ולהטעין טלפון סלולרי. במקצת הגרים יש גם טלוויזיה.

מורשת לאומית | משל החיות

בשנים האחרונות עושה ממשלת מונגוליה רבות כדי לחזק את המורשת הלאומית, ובייחוד מאז החגיגות שנערכו בשנת 2006 לציון 800 שנה להכתרתו של טמוצ'ין הצעיר, המנהיג שאיחד את שבטי המונגולים, בתואר ג'ינגיס חאן (החאן העליון). בין השאר קבעה הממשלה כי בכל גר צריך להימצא עותק של ספר "ההיסטוריה הסודית של המונגולים", המבאר את ההיסטוריה הקדומה שלהם, וכן מורין חור (Morin Khuur), כלי הנגינה הלאומי, שב־2008 הכריזה עליו אונסק"ו כנכס מורשת תרבותית עולמי.

עדיין לא בכל גר אפשר למצוא את שני החפצים הסמליים האלה, אבל יש סמלים אחרים נפוצים מאוד. בגרים רבים ראיתי למשל עיטור - מצויר או רקום - ובו ארבעה בעלי חיים: פיל, מעליו קוף, מעליו ארנב ומעליו ציפור. כשניסיתי לברר את משמעות העיטור, כל שידעו לומר לי הוא שזה סמל של מזל טוב או סמל מקודש. אבל באחד הגרים, שבו היה הסמל רקום על הווילון התלוי מעל אחת המיטות, סיפרה לי אם המשפחה משל המסביר את העיטור: "אי שם חיו ארבע חיות - פיל, קוף, ארנב וציפור. באחד הימים נפגשו הארבעה ליד עץ גדול והחלו להתווכח. כל חיה טענה שהיא מבוגרת וחכמה מחברותיה. למרבה המזל הגיע למקום בודהה החכם והשליט סדר. הוא פנה אל החיות וביקש שכל אחת תספר מה הזיכרון הקדום ביותר שלה מהעץ. הפיל אמר שהוא זוכר את העץ עוד כשלא היה צריך להניף את החדק שלו מעלה כדי לאכול מהפירות. הקוף אמר שהוא זוכר את העץ כשהיה גזעו רך וגמיש ולא ראוי טיפוס. הארנב אמר שהוא זוכר את טעמם הרענן של שני העלים הראשונים שנבטו מהזרע. הציפור סיפרה שעברה במקום פעם אחת ויחידה לפני שנים רבות. היא לא זכרה עץ, אך זכרה שבשעת מעופה הטילה במקום לשלש. הנהן בודהה בראשו ואמר בשלווה: זיכרונו המוקדם ביותר של כל אחד מכם מעיד על גילו. אמנם גודלכם הפיזי הפך מגילכם - הגדול ביותר הוא הצעיר מכולם והקטנה היא המבוגרת, אבל אין המראה מעיד על הבגרות. חובה לנהוג כבוד במבוגרים, שכן אין לזלזל בניסיון החיים שצברו. ככה גם אנחנו חיים כאן בגר", סיכמה האישה את הסיפור ואת מוסר ההשכל. ואכן, הצעירים המונגולים חולקים כבוד רב למבוגרים ולידע שלהם.

"ראיתם פעם פיל או קוף?", שאלתי את הילדים באחד הגרים. הם השיבו בשלילה, אבל מיהרו לפתוח ספר לימוד ובו מפה צבעונית. "הם באים מהודו, הארץ שבה חי גם בודהה", אמרו לי.

חורף | מיליון תושבים נוספים לעיר הבירה

החורף הוא אחד האיומים הגדולים במונגוליה. אמנם המונגולים משקיעים מאמצים רבים בהיערכות אליו, אבל אחת לכמה שנים גל קור ממושך פוקד את הערבות, הטמפרטורות צונחות לעשרות מעלות מתחת לאפס, השלג נערם לגובה ולעתים קופא והופך לקרח. בגל קור שכזה בעלי החיים אינם מסוגלים לבקע את מעטה הקרח כדי להשיג מזון, ולא אחת הם עצמם קופאים. בגל הקור הקשה בחורף 2009-2010, שסמיכותו לבצורת חריפה שהייתה לפניו יצרה אסון טבע כפול ומכופל, יותר מ־7.8 מיליון מחיות המשק במדינה, כ־17 אחוז, מתו, ובמחוזות מסוימים שיעור התמותה בעדרים היה יותר מ־60 אחוז. גם בני אדם רבים קיפחו את חייהם באותן שנים. הממשלה מציעה לתושבים לבטח את עדריהם, אבל רוב הנוודים אינם עושים זאת, אם מפני שאינם מבינים את משמעות הביטוח ואם משום שאינם בוטחים בממשלה. על כן הם עומדים במצוקה קיומית גדולה בעת אסון.

בשל תנאי החיים הקשים בחורף כל מי ששהייתו עם העדרים אינה חיונית עובר אל הערים הסמוכות. כמעט לכל משפחה יש קרובים החיים בעיר הבירה אולן בטור (Ulan Bator), ואין פלא שלעיר נוספים מדי חורף יותר ממיליון תושבים, שחוזרים בקיץ לגרים. בדרך כלל נשלחים זקני המשפחה בימי החורף אל קרובי משפחה החיים בעיר המוגנת ממזג האוויר הקשה. הנוודים נוהגים לצייד אותם בבשר ובמוצרי חלב משומרים, המשמשים אותם ואת מארחיהם במהלך החורף.

מזון | ממיתים בלי לשפוך דם

קרני השמש משתברות בשומן הנוטף מנתחי הבשר התלויים לייבוש, והוא נוצץ כיהלום. בין הבתרים הורים מחבקים את ילדיהם ואחים משחקים יחד. במונגוליה צמחונות היא בלתי אפשרית. האקלים הקיצוני כמעט אינו מאפשר לגדל תוצרת חקלאית, והתפריט מתבסס על תוצרת העדרים: בשר ומוצרי חלב.

חיות המשק של המונגולים כוללות צאן, בקר וסוסים. הסוסים שהם מגדלים נחלקים לכמה קטגוריות: את סוסי המרוץ, הנחשבים יותר מכל האחרים, מכיילים רק אלה באלה, ואף חולקים להם כבוד רב לאחר מותם ומניחים את גולגולותיהם במקומות פולחן. שניים במעלה הם הסוסים המשמשים את הרועים לרכיבה, ובתחתית הסולם מצויים הסוסים המספקים למונגולים בשר וחלב. בעונות הקיץ, בעקבות ההמלטה, הסוסות מניבות חלב. כדי להגביר את ייצור החלב יש לחלוב אותן מדי שלוש שעות, ובמלאכה זו משתתפים כל בני המשפחה. הם בוחרים את הסוסות המתאימות לחליבה, מאפשרים לסייח לינוק מעט כדי לעודד את זרימת החלב, ואז מרחיקים אותו מאמו. מלאכה זו שמורה בדרך כלל לילדים ולנערים, ואין להקל בה ראש: לא קל לגרור סייח חזק מאמו. אחר כך הילדות והנשים חולבות את הסוסות.

את חלב הסוסות חובצים ומתסיסים ומכינים ממנו משקה חמצמץ המכונה איירג (ayrag). המשקה המותסס מספק לנוודים הרבה ויטמינים ומינרלים, אבל הוא גם גורם להתנפחות הקיבה ומערכת העיכול, ובכמות גדולה עלול לגרום לבחילות ולהקאות. בחגיגות למיניהן נהוג לערוך תחרויות שבהן המפסיד צריך לשתות עוד ועוד איירג, ולא אחת לקול צחוקי החבורה הוא רץ הצדה להקיא. את מרבית תוצרת החלב המונגולים נוהגים לבשל בישול אטי וממושך בקדרות גדולות. לאחר שהחלב מסמיך יוצקים אותו לתבניות וחותרים אותו לחתיכות או מזליפים אותו ממשפך בצורת פתילים מגולגלים. התוצאה היא שפע של מאכלי חלב מוקשים שמזינים את המקומיים גם בעיצומו של החורף ומאתגרים מאוד את כוחה של הלסת המערבית.

שחיתות בעלי החיים אינה נעשית באמצעות חיתוך גרונו. "רק פחדנים הורגים ככה", נוהגים המונגולים לומר. במקום זאת גברי המשפחה חותרים בסכין חדה פלח קטן מחזהו של בעל החיים העקוד, מכניסים את ידם אל הגוף החי, סוגרים באגרוף על אבי העורקים ועוצרים בכך את זרימת הדם. בפעם הראשונה שנכחתי במעשה כזה לא הבנתי מדוע מניחים את הכבש העקוד על שטיח יפה, הרי הוא יותם כולו. אלא שבצורת המתה זו הדם, שהוא תוסף חשוב במקום כה דל במזון, נשאר בגוף החיה ואינו מכתים את הסביבה.

מכיוון שהמונגולים הם בודהיסטים, הם נוהגים לבקש את סליחתו של בעל החיים לפני שהם הורגים אותו, על ידי מלמול המנטרה הסנסקריטית "אום מאני פאדמה הום", שהתגלגלה לטיבט וממנה למונגוליה. המשמעות המילולית של המנטרה היא "אבן החן אשר בלוטוס", ויש לה משמעויות אלגוריות רבות. הפרשנות העממית הנפוצה היא "מי ייתן וכל היצורים בעולם יחיו בשלווה ובאושר". הבנים צופים בהמתה מקטנותם, אולם רק כשהם מתבגרים מפקיד בידיהם האב את המאכלת ועוקב אחר פעולתם. אמנם היום אין למונגולים טקס התבגרות של ממש, אבל במידה רבה מקובל כי מי שיכול להמית חיה יכול גם להקים משפחה. לנשים אסור לצפות בקטל החיה, אבל הן מטפלות בבשר. כדי לשמר את הבשר חותרים אותו לרצועות דקות וצורות ותולים אותו לייבוש על גבי חוטים המתוחים בגר. האקלים היבש הקיצוני מסייע לתהליך הייבוש, אם כי לעתים גם מעשנים את הבשר.

ילדים | שומרים על האחים הקטנים

אחד הדברים הבולטים לעין במהלך ביקור בגר הוא האחיות הרבה שהילדים הקטנים נוטלים על אחיהם הקטנים מהם. בשל העבודה הרבה הכרוכה בטיפול בעדרים ובמשק הבית ההורים נזקקים לעזרתם הקבועה של הילדים. כמו עמים תורכיים אחרים, גם המונגולים מחזיקים את תינוקותיהם בעריסה מיוחדת שנועדה לחסוך את עבודת ניקוי התינוק מצרכיו. באמצע העריסה המונגולית יש פתח עגול, שמתחתיו מניחים כלי קיבול. את התינוק משכיבים בעריסה על גבו, כך שאחוריו החשופים נמצאים על הפתח. לאיבר המין מחברים צינורית עץ חלולה כדי שהתינוק לא ירטיב את עצמו בשתן (יש צינוריות שונות לתינוק ולתינוקת). כדי שהתינוק לא יזוז מצמידים את רגליו ומקבעים אותו במקום באמצעות רצועות אריג רחבות שכורכים סביבו. כדי שצדה האחורי של גולגולת התינוק לא ייעשה פחוס, הם מקפיידים שהתינוק לא ישכב יותר מדי זמן במקום אחד, ודואגים לעסות את קרקפתו. זה בדרך כלל תפקידן של האחיות הגדולות. בחורף שוהים ילדי הנוודים בבתי ספר בתנאי פנימייה. בתנאים האלה מוטלת אחריות רבה על האחים הגדולים ועל התלמידים הבוגרים, והם מטפלים בקטנים, רוחצים ומכבסים את בגדיהם ומסייעים להם בכל הנחוץ להם בהעדר הורים. בקיץ חוזרים הילדים לגרים, ובאמתחתם ספרי לימוד רבי איורים. מלבד העזרה להוריהם עליהם להשלים גם לא מעט מטלות לימודיות.

חלומות | מורשת קרב

"מה תרצה להיות כשתהיה גדול?", אני שואל בעזרת מתורגמן את נרנבטאר בן העשר בעת שהוא מושך סייח מאמו הנחלבת. אי אפשר להתעלם משרירי זרועו המשתרגים של הילד. "אני רוצה להיות רוכב מרוצים ומתאבק", הוא אומר בעיניים נוצצות. אחר כך, בתום החליבה, אנחנו נכנסים אל הגר. הוא מוביל אותי אל פינת הפולחן שעליה מתנוססים גם כמה תצלומים של בני משפחה. נרנבטאר מצביע בגאווה על תמונתו של גבר לבוש בתחתונים הדוקים ובאפודה חסרת שרוולים החושפת חזה זרועות רחבות. זה דודו, הוא מספר לי בגאווה גלויה, שזכה בכמה תחרויות באולן בטור. "אני רוצה להיות כמוהו!", הוא אומר. כשאני שואל מדוע, לנרנבטאר אין תשובה. הוא משפיל את עיניו במבוכה. "אני רוצה", הוא לוחש בפשטות.

חלומו של נרנבטאר משותף לרבים מהילדים המונגולים. אמנם הצבא המונגולי המפואר הוא זיכרון היסטורי, אבל ערכי הגבריות שהתבטאו בו עדיין זוכים לכבוד. מדי קיץ נערך באולן בטור פסטיבל הנאדאם המרכזי (שבעת המודרניים מתקיים ב-11-13 ביולי), ועוד חגיגות נערכות בערים ברחבי מונגוליה. במהלך החגיגות הגברים מתחרים בתחרויות רכיבה, היאבקות וקליעה למטרה. לצד הפרסים הכספיים שהזוכים מקבלים, הם מקבלים גם כבוד רב, ותמונותיהם מצורפות לפינוות הפולחן בגרים של קרובי משפחתם. ☺

יותם יעקבסון – חבר מערכת "מסע אחר", מורה דרך בארץ, במונגוליה וביתר ארצות אסיה. ספרו "מסאלה", העוסק בהודו, יצא לאור בסביבות ראש השנה
www.yotamjacobson.co.il